

Design and Juridical Study of *Ju'alah Sukuk* for Financing Road Transport Infrastructure Projects in Iran

Sayyed Abbas Mousavian*
Mohammad Hasem Botshekan**
Fereshteh Rahimi Almasi***

Received: 21/08/2018

Accepted: 14/05/2018

Abstract

Nowadays Iran needs an urgent development of its infrastructure, but the government's financial resources are not high enough to afford such expenses and, on the other hand, the mismatch between the short-term resources of banks and long-term expenses of projects has made it inappropriate to finance long-term needs through banks. In this regard, using the private sector's resources through the capital market can be a good solution for the problem. The main objective of this research is to design and make a study of *Ju'alah* securities to finance road transport infrastructure projects in the capital market of Iran. By applying the Delphi method or surveying experts, the juridical aspects of the newly designed *Ju'alah* securities to finance road transport infrastructure projects were studied and two operational models for it were offered: (i) the contractor builds the project for certain amount of money that the government should pay. This model is suitable for Build, Transfer and Lease (BTL) contracts and alike, (ii) the contractor builds the project for the right to operate it for a specific period of time. This model is suitable for Build, Operate and transfer (BOT) contracts and alike.

Keywords

Ju'alah Securities, Islamic Finance, Juridical, Infrastructure, Road Transport, Capital Market.

JEL Classification: G10.

* Professor at Islamic Thought and Culture Research Center, Qom, Iran.
samosavian@yahoo.com

** Associate Professor of Financial Management, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.
dr.votshekan@atu.ac.ir

*** Ph.D. in Financial Management, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran
(Corresponding Author). fereshteh.rahimi@yahoo.com

طراحی و بررسی فقهی اوراق جعاله جهت تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل و نقل جاده‌ای در ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۲۴

مقاله برای اصلاح به مدت ۱۰ روز نزد نویسنده (گان) بوده است.

سیدعباس موسویان*

محمدهاشم بت‌شکن**

فرشته رحیمی‌الماسی***

چکیده

در حال حاضر نیاز کشور به ایجاد و توسعه زیرساخت‌ها بالا است و توانایی مالی دولت پاسخگوی این نیاز نیست. از طرفی به دلیل عدم تطابق سررسید منابع کوتاه‌مدت بانکی و مصارف بلندمدت پروژه‌های کلان، تأمین مالی بلندمدت از طریق سیستم بانکی راهکار مناسبی نمی‌باشد. از این رو استفاده از ظرفیت بازار سرمایه از طریق انتشار اوراق بهادار اسلامی (صکوک) می‌تواند گزینه مناسبی برای این منظور باشد.

هدف پژوهش حاضر، طراحی و بررسی فقهی اوراق جعاله برای تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل و نقل جاده‌ای در بازار سرمایه ایران می‌باشد. در مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش پژوهش دلفی یا نظرسنجی از خبرگان، ابعاد فقهی اوراق جعاله برای تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل و نقل جاده‌ای بررسی شده و دو مدل عملیاتی برای اوراق جعاله تأمین مالی پروژه در قبال مبلغ معین؛ قابل استفاده برای قراردادهای ساخت، انتقال، پرداخت اجاره به سرمایه‌گذار (BTL^۱)، و تأمین مالی پروژه در قبال حق بهره‌برداری برای زمان معین؛ قابل استفاده برای قراردادهای ساخت، بهره‌برداری و انتقال (BOT^۲) ارائه شده است.

واژگان کلیدی

اوراق جعاله، تأمین مالی اسلامی، فقهی، زیرساخت، حمل و نقل جاده‌ای، بازار سرمایه.

طبقه‌بندی JEL: G10.

samosavian@yahoo.com

* استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران

dr.votshekan@atu.ac.ir

** دانشیار مدیریت مالی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

*** دکتری مدیریت مالی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

fereshteh.rahimi@yahoo.com

مقدمه

براساس گزارش رقابت‌پذیری جهانی مجمع جهانی اقتصاد، دسترسی به منابع مالی و تأمین ناکافی زیرساخت جزو غامض‌ترین عوامل در انجام کسب‌وکار در ایران بوده است (World Economic Forum, 2015, p.204). در زیرساخت عمومی، در مقیاس سرمایه‌گذاری و مخارج، بخش حمل‌ونقل بزرگترین و متنوع‌ترین بخش می‌باشد (Neil S. Grigg, 2010, p. 69). زیربنای حمل‌ونقل، علاوه بر بهبود شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی در خود، نقش مؤثری در رونق دیگر بخش‌های اقتصاد دارد. به‌علاوه، بسترهای مناسب حمل‌ونقل و ترابری، ضمن ایجاد امکان بهره‌مندی از قابلیت‌های ترانزیت و حمل‌ونقل بین‌المللی، فرصت‌های ارزنده‌ای جهت اعمال نقش فعال در معادلات بین‌المللی فراهم می‌کند. همچنین نقش مؤثر زیرساخت‌های مناسب حمل‌ونقل در تقویت پدافند غیرعامل و مدیریت بحران‌های مختلف، قابل توجه است (ترکان، ۱۳۸۹، ص. ۱). آمار و ارقام بیانگر منابع هدررفته مختلف همچون منابع مالی، جانی، انرژی، زیست‌محیطی و زمان ناشی از کمبود و پایین بودن کیفیت بزرگراه‌ها بوده و نیاز شدید کشور به طراحی سازوکاری جدید برای تأمین مالی و بهبود مدیریت احساس می‌شود (اسلامی، ۱۳۸۵، ص. ۲). همچنین پروژه احیای جاده ابریشم که جزء مهم‌ترین برنامه‌های کشور چین است، فرصتی مناسب برای ایران به‌شمار می‌آید. از جمله منافع بزرگ این پروژه برای کشورمان، تقویت و تثبیت نقش ژئوپلیتیک ایران به‌عنوان چهارراه تجاری و سیاسی جهان می‌باشد (علی‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۱).

در این پژوهش برآن هستیم تا الگویی برای تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل‌ونقل جاده‌ای در ایران با تمرکز بر ظرفیت‌های بازار سرمایه ارائه نماییم. بدین‌منظور با استفاده از روش تحقیق دلفی یا نظرسنجی از خبرگان، ابعاد فقهی اوراق جعاله پیشنهادی برای تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل‌ونقل جاده‌ای بررسی و با نظر خبرگان صحنه‌گذاری یا اصلاح شده و دو مدل عملیاتی برای آن ارائه می‌شود. علی‌رغم تأکید پژوهش حاضر بر تأمین مالی بخش حمل‌ونقل جاده‌ای (جهت حفظ تمرکز پژوهش)، ابزار پیشنهادی حسب مورد برای تأمین مالی سایر بخش‌های پروژه‌محور مانند طرح‌های اکتشاف، تولید و بهره‌برداری (نه مالکیت) میدین نفت‌وگاز

نیز قابل استفاده خواهد بود. در ادامه، ادبیات و پیشینه پژوهش مرور شده و سپس روش پژوهش و یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل آنها ارائه می‌گردد. در انتها جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پژوهش ارائه خواهد شد.

۱. ادبیات و پیشینه پژوهش

۱-۱. تأمین مالی اسلامی پروژه‌ها

موضوع تحقیق حاضر، تأمین مالی پروژه‌محور است. اعطای تسهیلات پروژه‌محور به معنی غیرقابل رجوع بودن، ارجحیت بازپرداخت از عواید پروژه، توثیق عواید پروژه و تضامین دولتی خرید محصول، تناسب دوره تخصیص و دوره تنفس و دوره بازپرداخت تسهیلات با دوره ساخت و دوره بهره‌برداری پروژه و وسواس در مطالعات امکان‌سنجی و نظارت بر هزینه‌کرد تسهیلات می‌باشد (گروه سیاست‌گذاری زیرساختی پژوهشکده سیاست‌گذاری دانشگاه شریف، ۱۳۹۴، ص. ۱۰). البته در تحقیق حاضر تأمین مالی اسلامی مدنظر است تا در ایران قابل استفاده باشد. در مجموع، مسلمانان با یک چهارم جمعیت جهان و تقریباً ۱۰ درصد GNP جهانی بخش مهمی از اقتصاد جهانی را به خود اختصاص داده‌اند (ESTY, 2004, p. 26). تأمین مالی اسلامی پتانسیل بالایی برای استفاده در پروژه‌های زیرساخت دارد. اگر درصد بالایی از پروژه‌های جدید از طریق صکوک تأمین مالی شود، منجر به ایجاد یک بازار ثانویه بزرگ و ماندگار خواهد شد. این موضوع به رشد نهادهای مالی اسلامی در بازارهای سرمایه، بانک‌ها و شرکت‌های بیمه اسلامی منجر خواهد شد (IFSB, 2014, p. 193). ساختار صکوک زیرساخت می‌تواند بر مبنای انواع مختلفی از مبانی قراردادی فقهی باشد. بیشترین قراردادهای اسلامی مورد استفاده در این رابطه مشارکت، اجاره و مرابحه (مشارکت ۳۰,۷۳ درصد، اجاره ۲۶,۹۹ درصد و مرابحه ۲۱,۵ درصد) می‌باشند (MIFC, 2013, p. 4).

برای طراحی ابزار مالی اسلامی، به مهندسی مالی اسلامی نیاز است. سه استراتژی مهندسی مالی اسلامی عبارتند از تقلید^۳، تغییر^۴ و پاسخ به نیاز موجود^۵. در استراتژی نخست یا مهندسی معکوس باید یک ابزار مرسوم به‌عنوان مرجع داشت، سپس با

استفاده از عقود اسلامی، ابزاری معادل با ویژگی‌های مشابه ساخت. استراتژی دوم، از محصولات اسلامی در دسترس شروع می‌کند و اصلاحات و تغییرات مختلف را روی آن اعمال می‌کند تا ببیند محصولات منتج از آن چگونه به کار می‌آیند. با استفاده از الگوریتم ژنتیک، محصولات موجود مورد تغییر و تقاطع قرار گرفته، سپس با یک معیار، محصولات برتر انتخاب شده و محصولات ضعیف‌تر حذف می‌شوند. استراتژی سوم (پژوهش حاضر) از نیازهای واقعی مشتریان آغاز می‌کند، سپس به عقب برگشته و ابزارهای متناسب برای برآوردن آن نیازها را جستجو می‌کند (Sami Al Suwailem, 2007, pp. 65-67).

فرآیند توسعه محصول عبارت است از (Shaher Abbas, 2015, p. 306):

۱. تشخیص نیازهای طرفین معامله.
۲. تشخیص دارایی مبنای معامله.
۳. تحلیل کامل جریان نقدی معامله.
۴. انتخاب مناسب‌ترین مدل مالی اسلامی برای طراحی ابزار.
۵. درک کامل ویژگی‌های ریسک و بازده معامله.
۶. بررسی امکان افزودن ابزارهای ارتقای اعتبار.

حصول اطمینان از انطباق با شریعت در کشورهای مختلف به طرق مختلف زیر ایجاد می‌شود و استفاده از رویکردهای مذکور به میزان پیچیدگی و پیشرفته بودن بازار سرمایه اسلامی بستگی دارد (IFSB, IOSCo & SCM Roundtable, 2013, p. 108):

- ✓ تأیید اسلامی بودن محصولات مالی توسط کمیته فقهی ملی؛
- ✓ وجود مقررات شفاف در خصوص چگونگی انطباق با شریعت؛
- ✓ تشخیص انطباق با شریعت توسط صنعت با مکانیزم‌های افشا.

در ایران، شورای عالی بورس در تاریخ ۱۳۸۸/۰۵/۰۵ سازمان بورس را موظف نمود هم‌زمان با پیشنهاد ابزارهای مالی جدید به شورا، نظر مثبت کمیته تخصصی فقهی سازمان در خصوص ابزارهای مذکور را نیز ارائه کند.

۲-۱. محدودیت‌های تأثیرگذار بر طراحی ابزار مالی

براساس قوانین، انتقال مالکیت راه به بخش خصوصی ممنوع می‌باشد. طبق ماده ۲۴ قانون مدنی (مصوب ۱۳۱۳ مجلس شورای ملی) «هیچ‌کس نمی‌تواند طرق و شوارع عامه و کوچه‌هایی که انتهای آن مسدود نیست را تملک نماید». عدم امکان انتقال مالکیت راه به غیر، یکی از مفروضات پژوهش حاضر می‌باشد.

از طرفی، براساس قوانین، ماهیت قراردادهای تأمین مالی طرح‌های زیرساختی حمل‌ونقل جاده‌ای به مدل‌های خاصی محدود شده است. براساس ماده (۲) آیین‌نامه اجرایی قانون احداث پروژه‌های عمرانی بخش راه و ترابری از طریق مشارکت بانک‌ها و سایر منابع پولی و مالی کشور (مصوب هیأت وزیران، ۱۳۹۴) «وزارت در اعمال اختیارات حاصل از قانون در واگذاری طرح یا پروژه به شرح ذیل عمل می‌کند:

الف) روش اول: تأمین مالی، اجرا، بهره‌برداری و انتقال.

ب) روش دوم: تأمین مالی، اجرا، اجاره و انتقال.

تبصره) در قرارداد به روش (ب)، طرح عمرانی یا پروژه پس از احداث به صورت اجاره به شرط تملیک در اختیار وزارت قرار می‌گیرد». طبق تعریف، اجاره به شرط تملیک عقدی است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدت اجاره و در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستأجره را مالک گردد (موسویان، ۱۳۸۶ ب، ص. ۱۳). بدیهی است مالکیت وزارت بر دارایی در سررسید محدودیتی ندارد. لیکن مالکیت شخص دیگر بر دارایی قبل از سررسید با محدودیت روبروست.

۳-۱. پیشینه خارجی

برخی سوابق انتشار اوراق اسلامی برای تأمین مالی حمل‌ونقل جاده‌ای به شرح ذیل است:

- اوراق استصناع: یک شرکت مالزیایی^۶ در سال ۲۰۰۸، مبلغ ۹۰۰ میلیون رینگیت مالزی اوراق استصناع ۱۸ ساله با اولویت اول و ۲۳۰ میلیون رینگیت مالزی اوراق استصناع ۲۰ ساله با اولویت بعدی منتشر نمود. هدف از انتشار، تأمین مالی ایجاد، طراحی، ساخت، مدیریت، بهره‌برداری و نگهداری از شاهراه ارتباطی شرقی^۷ بود (Securities Commission Malaysia Document Management System, 2010).

- اوراق اجاره: یک شرکت مالزیایی^۸ در سال ۲۰۱۰، مبلغ ۱۸۹۰ میلیون رینگیت مالزی اوراق اجاره ۲۰،۵ ساله با اولویت اول و ۳۶۹۰ میلیون رینگیت مالزی اوراق اجاره ۲۸ ساله با اولویت بعدی منتشر نمود. هدف، تأمین مالی بازخرید پیش از موعد اوراق قرضه منتشره یا تأمین مالی مجدد بود. موضوع فعالیت اصلی شرکت، ساخت، بهره‌برداری و نگهداری از بزرگراه‌ها در مالزی می‌باشد (Securities Commission Malaysia Document Management System, 2010).
- اوراق مشارکت: شرکت پلاس^۹ در سال ۲۰۱۲ مبلغ ۳۰،۴ میلیارد رینگیت مالزی، اوراق مشارکت با عمر ۵ الی ۲۵ ساله منتشر نمود. هدف از انتشار، تأمین مالی ساخت بزرگراه بوده است (MIFC, 2013, p. 5). مبلغ ۱۱ میلیارد رینگیت اوراق مذکور، توسط دولت مالزی تضمین شد. گروه پلاس تقریباً ۶۰ درصد جاده‌های عوارضی در کشور مالزی را تحت مالکیت دارد (PLUS Malaysia Berhad, 2016, p. 7). این انتشار بعد از خصوصی‌سازی شرکت پلاس، به‌عنوان یکی از بزرگترین خصوصی‌سازی‌های کشور مالزی اتفاق افتاد (Reuters, 2012, p. 1).

۴-۱. پیشینه داخلی

- بازار سرمایه: سابقه‌ای برای تأمین مالی طرح‌های حمل‌ونقل جاده‌ای در ایران موجود نبوده و همان‌گونه که در ادامه می‌آید، از آنجا که براساس قوانین ایران، انتقال مالکیت راه‌های عمومی به بخش خصوصی امکان‌پذیر نمی‌باشد (برخلاف کشور مالزی)، اوراق مالکیتی به شرح ذیل قابل استفاده برای هدف مذکور نمی‌باشند:
- اوراق اجاره و سفارش ساخت: براساس ماده (۱۳) دستورالعمل انتشار اوراق اجاره و ماده (۱۱) دستورالعمل انتشار اوراق سفارش ساخت، انتقال مالکیت دارایی به نهاد واسط در این اوراق ضروری است. از این‌رو، استفاده از اوراق اجاره و سفارش ساخت برای هدف این پژوهش امکان‌پذیر نیست. اوراق سفارش ساخت مناسب قراردادهای BOO^{۱۰} است، در حالی‌که هدف از پژوهش حاضر ارائه الگویی منطبق با قراردادهای BOT و BTL است.
 - اوراق مرابحه: محدودیتی در استفاده از این ابزار در تأمین مالی خرید مواد اولیه مانند قیر، سیمان و... به شرط رعایت شرایط دستورالعمل مربوطه وجود ندارد. لیکن مبلغ

اوراق محدود به قیمت مواد بوده و کل نیاز را پوشش نمی‌دهد. از طرفی با توجه به اینکه خرید به نام شرکت پروژه (تحت مالکیت طرف قرارداد که برای اجرای پروژه تأسیس می‌گردد) انجام می‌شود، رعایت شرایط بانوی طبق دستورالعمل برای آن با ابهام مواجه است.

○ اوراق مشارکت: اوراق مشارکت سندی است که گویای مالکیت دارنده آن، نسبت به بخشی از یک دارایی حقیقی که متعلق به دولت، شرکت‌های تعاونی یا خصوصی است و تا سررسید اوراق، هر نوع تغییر قیمت دارایی متوجه صاحب اوراق مشارکت است (موسویان، ۱۳۸۶ - الف، ص ۴۱۲). از این رو در اوراق مشارکت نیز محدود خواهیم بود.

○ سیستم بانکی: طبق اطلاعات دریافتی از وزارت راه و شهرسازی، تمامی قراردادهای تأمین مالی حمل و نقل جاده‌ای از طریق سیستم بانکی بر مبنای عقد مشارکت است.

با توجه به محدودیت‌های یادشده، طراحی ابزاری جدید برای تأمین مالی پروژه‌های زیرساختی حمل و نقل جاده‌ای ضروری به نظر می‌رسد. از این رو همان‌طور که در ادامه می‌آید عقد جعاله، به‌عنوان عقد مبنا انتخاب و اوراق جعاله به‌عنوان ابزار مالی جدید طراحی و معرفی گردید.

۱-۵. بررسی فقهی عقد جعاله

○ مبانی انتخاب عقد جعاله: در بررسی انطباق قراردادهای BOT و BLOT^{۱۱} با موازین فقه‌شیعیه، قراردادهای جعاله، وکالت، استصناع و صلح از مهم‌ترین قراردادهایی هستند که مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. این دو قرارداد با موازین فقه‌شیعیه در مورد قرارداد صلح منافات ندارند اما در مورد قرارداد جعاله، صرفاً قرارداد BOT منافاتی با موازین فقه‌شیعیه ندارد (پیره، ۱۳۸۸، ص. ۱).

تعریف جعاله: جعاله از نظر لغوی مالی است که به‌عنوان مزد برای عملی قرار داده می‌شود و از نظر شرعی، صیغه‌ای است که نتیجه آن به‌دست آوردن منفعت در مقابل عوضی است بدون اینکه علم به عمل و مزد، شرط باشد (شهید ثانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۳). طبق تعریفی دیگر، جعاله عبارت است از التزام به عوضی در قبال عملی

حلال و مقصود، و یا انشاء و التزام به آن، و یا اینکه عوضی را معین کند برای هر کسی که عملی معین را برای او انجام دهد و این سه تعریف تفاوت چندانی ندارند (موسوی همدانی، ۱۳۷۰، ص. ۳۸۱). براساس ماده ۵۶۱ قانون مدنی جعاله عبارت است از التزام شخصی به ادای اجرت معلوم در مقابل عملی، اعم از اینکه طرف معین باشد یا غیرمعین. این عقد در همه بخش‌های اقتصادی کاربرد دارد و از آنجا که جُعَل می‌تواند اجرت ثابت یا سهمی از سود باشد، می‌توان عقود مضاربه، مساقات، مزارعه و اجاره را به جعاله انشا کرد (میرمعزی، ۱۳۸۰، ص. ۳). جعاله قراردادی مرکب از سه عنصر است، جاعل (کارفرما)، مجعول (عامل) و جعل (جبران خدمت) که در آن جاعل، مجعول را به کار می‌گیرد تا کار معینی را در ازای جعل معین (جبران خدمت در قالب پول یا روش‌های دیگر مشخص شده در قرارداد) انجام دهد، اگر مجعول وظیفه توافق شده را با موفقیت انجام داد، جاعل، جعل را به وی می‌پردازد. در غیر این صورت مجعول چیزی دریافت نمی‌کند. جعاله برای وقتی مناسب است که زمان و میزان تلاش نامعلوم است. یکی از کاربردهای قرارداد جعاله تحقیق و توسعه و دیگری استخراج معادن است که کالا در آن موجود است ولی تحویل آن با توجه به ابهام در هزینه استخراج و دیگر ابهامات زمین‌شناسی مانند عمق و طبیعت صخره و... مشخص نمی‌باشد (Bendjilal Boualem, 2004, p. 2).

اوراق جعاله، اوراق مالکیت مشاع خدمتی است که براساس قرارداد جعاله تعهد انجام و تحویل شده است. بعد از پایان خدمت، صاحبان اوراق، مالک مشاع نتیجه خدمت خواهند بود. نتیجه خدمت ممکن است امتیاز مالی یا دارایی فیزیکی باشد (موسویان، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۱).

ماهیت جعاله: برخی فقها چون علامه حلی و مغنیه آن را از عقود و در مقابل، مشهور فقها از جمله امام خمینی (ره) آن را از ایقاعات می‌دانند. برخی نویسندگان معاصر نیز بین جعاله عام و خاص فرق گذاشته و به عقد لازم بودن جعاله خاص تمایل دارند (موسویان، ۱۳۸۶ - الف، ص. ۲۲۷). در قانون مدنی ایران جعاله جزء عقود معین است. جعاله، خواه عام باشد یا خاص، در زمره عقود است و نباید آن را ایقاع شمرد، منتها عقدی است که آزادی اراده با سخت‌گیری‌های معمول در عقود

معوض و به‌ویژه اجاره روبرو نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص. ۳۹۷). شایان ذکر است انشاء اثر حقوقی، هرگاه با دو اراده متقابل یا توافق صورت پذیرد، عقد نامیده می‌شود و آنکه با یک اراده تحقق می‌یابد ایقاع است (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۳). چنانکه در عقد جعاله علم اجمالی به مورد کافی است و مبهم بودن آن خللی به صحت آن وارد نمی‌آورد، جعل نیز ممکن است مبهم باشد، این است که طبق ماده (۵۶۳) قانون مدنی «در جعاله معلوم‌بودن اجرت من جمیع‌الجهات لازم نیست، بنابراین اگر کسی ملتزم شود که هر کس گم‌شده او را پیدا کند حصه مشاع معینی از آن مال او خواهد بود جعاله صحیح است». برای مثال هرگاه کسی اعلان کند که کیف او گم شده است و هر کس آن را بیابد نصف اسکناس‌های موجود در آن به او داده می‌شود. به عبارتی جعاله صحیح است. اگرچه عامل نمی‌داند چه مقدار اسکناس در کیف است و همچنین است هرگاه جاعل هم مقدار آن را نداند، ولی اجرت نمی‌تواند من جمیع‌الجهات مجهول باشد چنانکه گفته شود هر کس کیف مرا بیابد شیرینی خوبی و یا چیز خوبی به او خواهم داد. اما تردید نسبت به اجرت چنان‌که از روح و وحدت ملاک ماده (۵۶۴) قانون مدنی معلوم می‌گردد مانع از صحت عقد جعاله نیست. قول مشهور فقهای امامیه بر آن است که اجرت در جعاله باید معلوم باشد چنان‌که در اجاره است ولی قانون مدنی به پیروی از قول غیرمشهور، علم اجمالی را کافی می‌داند و این یکی از فرقه‌های اجاره و جعاله است، زیرا در اجاره علم تفصیلی نسبت به مورد لازم می‌باشد (امامی، ۱۳۴۰، ص. ۵۷۹).

جواز جعاله: جعاله قراردادی جایز است بنابراین پیش از آنکه عامل شروع به کار کند، جاعل و عامل می‌توانند جعاله را به هم بزنند. بعد از آنکه عامل شروع به کار کرد، اگر جاعل بخواهد جعاله را به هم بزند اشکال ندارد، ولی باید مزد مقدار عملی را که عامل انجام داده به او بپردازد. کمالینکه عامل می‌تواند عمل را ناتمام بگذارد، ولی اگر تمام‌نکردن عمل اسباب ضرر جاعل شود، باید آن را تمام کند و در صورتی که کار را ناتمام بگذارد، استحقاق اجرت نخواهد داشت. چنانچه کار دارای مراحل متعدد باشد و برای هر مرحله‌ای اجرت مشخصی تعیین شود، عامل هر مرحله از کار را انجام دهد، استحقاق دریافت اجرت آن مرحله را خواهد داشت (موسویان،

۱۳۸۶- الف، ص. ۲۲۹). براساس نتایج یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه امام صادق علیه السلام با عنوان «ماهیت و آثار اوراق پیشنهادی جعاله در حقوق ایران و فقه امامیه»، طبق اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها که ماده ۱۰ قانون مدنی مظهر آن می‌باشد، انعقاد عقدی به صورت مستقل مبنی بر عدم فسخ عقد جایز به عنوان عقدی غیرمعین و برخاسته از اراده طرفین، قابل احترام است. چرا که اراده طرفین، خود به تنهایی کارگزار است و نیاز به قالب و صورت خاص ندارد. براساس این شیوه در مرحله واگذاری اوراق، بین نهاد واسط و دارندگان اوراق، قراردادی مستقل مبنی بر عدم عزل وکیل از جانب دارندگان و عدم استعفای نهاد واسط از وکالت منعقد خواهد شد و این قرارداد طبق ماده (۱۰) قانون مدنی لازم و واجب‌الوفا خواهد بود. مانند همین قرارداد در خصوص جعاله نیز تنظیم و منعقد خواهد شد تا بحث جایز بودن این عقد برطرف گردد (صفاکیش‌کاشانی، ۱۳۹۱، ص. ۱).

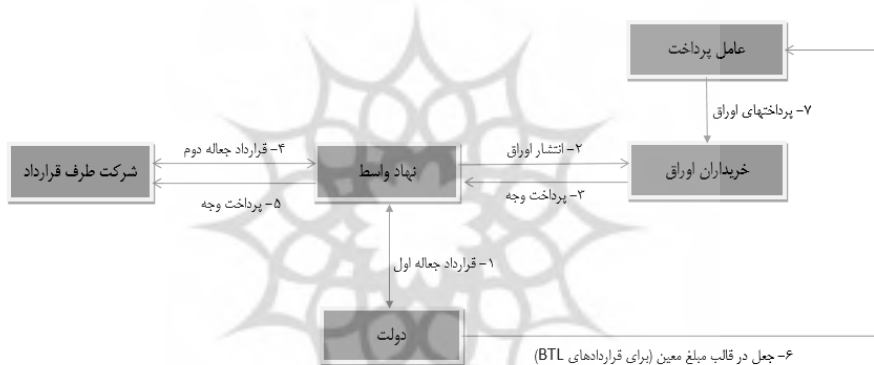
مالکیت در جعاله: در جعاله پس از اتمام کار تملیک صورت می‌پذیرد و پیش از آن یعنی در ابتدا و در حین انجام کار هیچ‌گونه تملیک و تملکی صورت نمی‌پذیرد (کمیحانی و نظرپور، ۱۳۸۷، ص. ۸۱). طبق ماده ۵۶۹ قانون مدنی «مالی که جعاله برای آن واقع شده است از وقتی که به دست عامل می‌رسد تا به جاعل رد کند در دست او امانت است».

جعل (عوض): عوض که به آن جعل و اجرت عمل نیز گفته می‌شود، می‌تواند پول یا اشیای قیمتی دیگر و با جنس، نوع، وصف و مقدار معین باشد. عوض جعاله می‌تواند سهمی از محصول عمل (موضوع جعاله) باشد، کمالینکه می‌تواند مازاد بر مبلغ معین تعیین شود. برای مثال جاعل اعلان کند هر کس محصول باغ مرا برداشت کند، ۱۰ درصد محصول را به او می‌دهم یا هر شخصی منزل مرا به بیش از فلان مبلغ بفروشد مازاد بر آن را به او می‌دهم. اگر جاعل مزد معینی برای کار قرار ندهد مثلاً بگوید هر کس بچه مرا پیدا کند پولی به او می‌دهم و مقدار آن را معین نکند، چنانچه شخصی آن عمل را انجام دهد، باید مزد او را به مقداری که کار او در نظر مردم ارزش دارد بدهد (موسویان، ۱۳۸۶ - الف، ص. ۲۲۸ و ۲۲۹). مقدار جعل باید

از هر جهت، جنس، نوع، وصف، کیل، وزن یا عددی بودن مشخص باشد. بنابراین اگر جعل مبهم باشد یا عامل جعل را نداند، جعاله باطل است (موسویان و دیگران، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۹). در همین رابطه چنان‌که در عقد جعاله علم اجمالی به‌مورد کافی است و مبهم بودن آن خللی به صحت آن وارد نمی‌آورد، جعل نیز ممکن است مبهم باشد، این است که طبق ماده (۵۶۳) قانون مدنی «در جعاله معلوم بودن اجرت من جمیع الجهات لازم نیست بنابراین اگر کسی ملتزم شود که هر کس گم شده او را پیدا کند حصه مشاع معینی از آن مال او خواهد بود جعاله صحیح است». برای مثال هرگاه کسی اعلان کند که کیف او گم شده است و هر کس آن را بیابد نصف اسکناس‌های موجود در آن به او داده می‌شود عقد جعاله صحیح است، اگر چه عامل نمی‌داند چه مقدار اسکناس در کیف است و همچنین است هرگاه جاعل هم مقدار آن را نداند، ولی اجرت نمی‌تواند من جمیع الجهات مجهول باشد چنان‌که گفته شود هر کس کیف بغلی مرا بیابد و بدهد شیرینی خوبی و یا چیز خوبی به او خواهم داد. اما تردید نسبت به اجرت چنان‌که از روح و وحدت ملاک ماده (۵۶۴) قانون مدنی معلوم می‌گردد مانع از صحت عقد جعاله نمی‌باشد. قول مشهور فقهای امامیه بر آن است که اجرت در جعاله باید معلوم باشد چنان‌که در اجاره است ولی قانون مدنی به پیروی از قول غیرمشهور علم اجمالی را کافی میدانند و این امر یکی از فرق‌های بین اجاره و جعاله است، زیرا در اجاره علم تفصیلی نسبت به مورد لازم می‌باشد. لازم نیست که جاعل از عمل جعاله شخصاً منتفع شود، بلکه کافی است که عمل جعاله دارای منفعت عقلانی باشد و کسی از آن بالمآل منتفع گردد اگرچه شخص ثالث باشد. بنابراین جاعل می‌تواند تعهد به پرداخت مبلغی در مقابل عملی که عامل برای شخص ثالث انجام می‌دهد بنماید مثلاً کسی بگوید هر کس کتاب فلان شخص را پیدا کند صد ریال به او می‌دهم و یا هر کس کشف داروی فلان بیماری را بنماید یک میلیون ریال به او می‌دهم اگر چه خود او مبتلا به آن بیماری نباشد، عقد مزبور جعاله و صحیح می‌باشد (امامی، ۱۳۴۰، ص. ۵۷۹).

۱-۶. مدل عملیاتی اوراق جعاله

اوراق جعاله، اوراق بهادار بانام قابل نقل و انتقالی است که بر مبنای عقد جعاله در احداث طرح منتشر می‌گردد. اوراق مذکور نشان‌دهنده مالکیت مشاع دارندگان آن در کلیه حقوق حاصل از عقد جعاله برای نهاد واسط (به‌وکالت از دارندگان اوراق) می‌باشد. جعل می‌تواند در قالب مبلغی معین یا حق بهره‌برداری از طرح برای مدت معین یا ترکیبی از این دو باشد. بدین ترتیب اوراق جعاله در قالب دو مدل عملیاتی با جعل مبلغ معین و جعل بهره‌برداری معین قابل طراحی است مراحل انجام کار به شرح ذیل می‌باشد.

شکل (۱): مدل عملیاتی اوراق جعاله تأمین مالی پروژه در قبال مبلغ معین (جعل)

منبع: یافته‌های تحقیق

۰. دولت، شرکت سازنده را برای احداث پروژه معین با مخارج ساخت معین (مثلاً ۴۰ میلیارد تومان) انتخاب کرده به نهاد واسط معرفی می‌کند.
۱. نهاد واسط با دولت قرارداد جعاله اول را به منظور تأمین مالی و احداث طرح، در قبال دریافت جعل به مبلغ برای مثال ۸۰ میلیارد تومان منعقد می‌کند.
۲. نهاد واسط نسبت به انتشار اوراق جعاله پنج‌ساله برای مثال با نرخ ۲۰ درصد سالانه به مبلغ ۴۰ میلیارد تومان اقدام می‌کند.
۳. با انتشار اوراق، وجوه از خریداران جمع‌آوری می‌شود.

۴. نهاد واسط با شرکت سازنده، قرارداد جعاله دوم را به منظور احداث طرح در قبال جعل معین برای مثال مبلغ ۴۰ میلیارد تومان منعقد می‌کند.
۵. نهاد واسط وجوه جمع‌آوری شده را طبق قرارداد به شرکت سازنده می‌پردازد.
۶. با اتمام دوره ساخت، نهاد واسط دارایی را جهت بهره‌برداری در اختیار دولت قرار می‌دهد و دولت جعل معین را به عامل پرداخت می‌پردازد.
۷. عامل پرداخت (شرکت سپرده‌گذاری مرکزی اوراق بهادار و تسویه وجوه) جعل را به حساب دارندگان اوراق واریز می‌کند.

شکل (۲): مدل انتشار اوراق جعاله جهت تأمین مالی پروژه در قبال حق بهره‌برداری برای زمان معین و انتقال (BOT)^{۱۲}

منبع: یافته‌های تحقیق

۰. دولت، شرکت سازنده را برای احداث پروژه معین با مخارج ساخت معین (مثلاً ۴۰ میلیارد تومان) انتخاب کرده به نهاد واسط معرفی می‌کند.
۱. نهاد واسط با دولت قرارداد جعاله اول را به منظور تأمین مالی، احداث و بهره‌برداری طرح، در قبال حق بهره‌برداری به مدت معین منعقد می‌کند.
۲. نهاد واسط نسبت به انتشار اوراق جعاله پنج‌ساله برای مثال با نرخ سود ۲۰ درصد سالانه به مبلغ ۴۰ میلیارد تومان اقدام می‌کند.
۳. با انتشار اوراق، وجوه از خریداران جمع‌آوری می‌شود.

۴. نهاد واسط با شرکت سازنده و شرکت بهره‌بردار، قرارداد جعاله دوم را به منظور احداث و بهره‌برداری از طرح منعقد می‌کند (برای مثال مبلغ ۴۰ میلیارد تومان برای احداث و ۱۰ میلیارد تومان برای بهره‌برداری).
۵. نهاد واسط وجوه جمع‌آوری شده را طبق قرارداد به شرکت سازنده می‌پردازد.
۶. با اتمام دوره ساخت، نهاد واسط دارایی را جهت بهره‌برداری در اختیار شرکت بهره‌بردار قرار می‌دهد، آن شرکت در قبال جعل مشخصی، اقدام به بهره‌برداری از دارایی نموده و عواید حاصل از بهره‌برداری را پس از کسر جعل بهره‌برداری طبق قرارداد، به حساب عامل پرداخت (شرکت سپرده‌گذاری مرکزی اوراق بهادار و تسویه وجوه) واریز می‌کند.
۷. عامل پرداخت عواید حاصل را به حساب دارندگان اوراق واریز می‌کند.

۲. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر همان‌گونه که در شکل ذیل مشاهده می‌شود، دلفی کیفی است که با بررسی اسناد آغاز شده و با نظرسنجی از خبرگان از طریق مصاحبه، پرسشنامه و جلسات گروهی ادامه می‌یابد.

شکل (۳): فرآیند روش تحقیق

منبع: یافته‌های تحقیق

مصاحبه نیمه‌ساختاریافته به خبرگان این اجازه را می‌دهد که آزادانه، موضوعاتی را که مهم می‌دانند تعیین کرده و روی آن دقیق شوند. این عوامل منفرد سپس در یک مجموعه واحد جمع‌آوری شده و پرسشنامه ساختاریافته‌ای تهیه می‌شود

که از طریق آن نظرات، عقاید و قضاوت‌های خبرگان نیز قابل استخراج است (Rowe Gene & Wright George, 1999, p. 3). تحلیل پاسخ‌های شفاهی مصاحبه‌ها و پاسخ‌های کتبی پرسشنامه‌ها به روش تحلیل مضمون انجام شد. مضمون^{۱۳}، الگویی است که مبین نکته جالبی درباره موضوع تحقیق است و با استفاده از شعور متعارف شناخته می‌شود (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۹).

از آنجا که تحلیل مضمون، تحلیلی کیفی است، پاسخ روشنی برای این وجود ندارد که مقدار داده‌های مناسب که دلالت بر وجود مضمون کند چقدر است. بنابراین، مضمون، لزوماً به معیارهای کمی بستگی ندارد، بلکه به این بستگی دارد که چقدر به نکته مهمی درباره سؤالات تحقیق می‌پردازد (Brown & Clark, 2006, p. 30) یکی از روش‌هایی که همراه با تحلیل مضمون به کار می‌رود، تحلیل مقایسه‌ای^{۱۴} است. از تحلیل مقایسه‌ای می‌توان برای مقایسه مضامین در بین پاسخ‌دهندگان مختلف و همچنین برای منابع مختلف داده‌ها (مانند مصاحبه، پرسشنامه و...) استفاده کرد (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۲).

علاوه بر آن از نظرات خبرگان کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار به‌عنوان اعضای گروه متمرکز استفاده شد. گروه متمرکز یا مصاحبه‌های عمیق گروهی یکی از برجسته‌ترین روش‌های کیفی و جزو پرکاربردترین ابزارهای پژوهش در علوم اجتماعی محسوب می‌شود. تفاوت اصلی گروه متمرکز با دیگر روش‌های پژوهش این است که جمع‌آوری و تسهیل جمع‌آوری داده در گروه اتفاق می‌افتد. تنوع اهداف، نظریه‌ها و رویه‌ها در علوم اجتماعی باعث شده‌است گروه متمرکز در حوزه‌های مختلف به‌شکل متفاوتی استفاده شود (Stewart & Shamdasani, 2015, pp. 12-17).

روش مذکور در نگاه اول مشابه روش اجتهاد چندمرحله‌ای به‌نظر می‌رسد، لیکن تفاوت‌هایی با آن دارد. در روش اجتهاد چندمرحله‌ای، بعد از تحلیل تفصیلی موضوع، بُعدهای فقهی مسأله به‌وسیله پژوهشگر بررسی می‌شود، سپس با شناسایی خبرگان فقه اقتصادی، نظرهای تخصصی فقهی درباره مسأله موردنظر دریافت شده، پس از پردازش اطلاعات، بحث‌ها جمع‌بندی می‌شود و در صورت اختلاف نظر، پژوهشگر به تبادل نظر بین خبرگان می‌پردازد. زمانی که پژوهشگر به اطمینان کافی رسید، با بیان نکته‌های

حساس، مسأله را جهت استفتا به مراجع تقلید عرضه می‌کند و در صورت تأیید مراجع، پاسخ نهایی فقهی درباره مسأله موردنظر به دست می‌آید (موسویان، ۱۳۹۵، ص. ۱). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود ترتیب امور در روش تحقیق حاضر با روش اجتهاد چندمرحله‌ای متفاوت است. در تحقیق حاضر بعد از طراحی الگو یا ابزار مالی اسلامی (که براساس بررسی مستندات و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته انجام شد)، نظرسنجی از خبرگان به صورت انفرادی (مصاحبه و پرسشنامه)، بررسی گروهی (کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار) و استفتا از مراجع عظام تقلید بدون اولویت زمانی انجام یافت. البته برای اطمینان از دریافت پاسخ از طرف دفاتر مراجع عظام، پرسش‌ها براساس نظر برخی خبرگان فقهی، تلخیص و کوتاه گردید و فتاوی‌ای دریافتی در مباحث گروهی مربوطه مورد استفاده قرار گرفت.

۳. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل آنها

خلاصه‌ای از تعداد خبرگان منتخب و پاسخگو در جدول ذیل ارائه شده است:

جدول (۱): تعداد خبرگان منتخب و پاسخگو^{۱۵}

شرح	تعداد منتخب	تعداد پاسخ‌گویی	تعداد مصاحبه	تعداد جلسات
فقه‌های دارای دانش و تجربه در حوزه مالی	۱۱	۸	۴	۴
مراجع عظام تقلید	۱۰	۹	-	-
مجموع	۱۸	۱۶	۴	۴

منبع: یافته‌های تحقیق

به نظر آیت‌الله شبیری زنجانی «هیچ‌یک از موارد مذکور منع شرعی ندارد. ولی نمی‌تواند به‌عنوان مثال مبلغی را متعهد شود و شرط کند که اگر تأخیر شود باید بیشتر بپردازد». همچنین به نظر حضرت آیت‌الله نوری‌همدانی «سزاوار است در این امور به مقتضای نظر ولی امر مسلمین عمل شود». سایر فتاوی‌ای به شرح جداول ذیل می‌باشند.

جدول (۲): فتاوی مراجع تقلید عظام در خصوص انشای قرارداد در قالب جعاله

سؤال (۱): آیا می‌توان قرارداد احداث راه را در قالب قرارداد جعاله انشاء نمود؟
آیت‌الله خامنه‌ای: قرارداد مذکور می‌تواند اجاره یا جعاله باشد و مبلغ اجاره یا جعاله باید معین باشد.
آیت‌الله فاضل‌لنکرانی: مبلغی که در برابر انجام کاری قرارداد می‌شود باید معین شود. اگر جاعل مزد معینی برای کار قرار ندهد، و مقدار آن را معین نکند جعاله صحیح نیست ولی اگر کسی آن عمل را انجام دهد، باید مزد او را به مقداری که کار او در نظر مردم ارزش دارد بدهد. بنابراین، اگر وزارت راه برای احداث آزادراه و امثال آن، حق بهره‌برداری از آزادراه را برای کسی که آن را احداث می‌کند معین کند مثلاً بگوید حق بهره‌برداری از آزادراه تا سطح یک میلیارد مال احداث‌کننده باشد، جعاله صحیح است، اما اگر به این صورت قرارداد کند که حق بهره‌برداری دوساله آن مال احداث‌کننده باشد چون مبلغ جعاله معین نیست جعاله باطل است، لیکن احداث‌کننده اجرت‌المثل آن را طلب‌کار می‌شود.
آیت‌الله مکارم‌شیرازی: در قالب جعاله و بعضی از عقود دیگر می‌توان اینکار را انجام داد.
آیت‌الله محقق کابلی: اگر عوائد حاصل از آزادراه در مدت معین مشخص باشد جعل قرارداد اشکال ندارد والا جایز نیست.
آیت‌الله صافی: ظاهراً مانعی ندارد، همان‌طور که می‌شود در قالب عقد صلح باشد.
آیت‌الله سیستانی: اشکال ندارد.
آیت‌الله شاهرودی: با تعیین زمان و مدت عوائد اشکال ندارد.

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۳): فتاوی مراجع تقلید عظام در خصوص تعریف جعل در قالب

عواید بهره‌برداری به مدت معین

سؤال (۲): آیا در قرارداد جعاله مذکور می‌توان جعل را در قالب عواید حاصل از بهره‌برداری از آزادراه در مدت معین تعیین نمود؟
آیت‌الله خامنه‌ای: قرارداد مذکور می‌تواند اجاره یا جعاله باشد و مبلغ اجاره یا جعاله باید معین شده باشد. اما مدت به دست آوردن آن مبلغ حد و حدودی ندارد (ممکن است یک سال یا چند سال) تا وقتی که مبلغ اجاره یا جعل کامل شود طول بکشد.
آیت‌الله فاضل‌لنکرانی: قراردادن مزد جعاله در احداث بزرگراه‌ها در قالب عواید حاصل از بهره‌برداری آزادراه در صورتی که سطح بهره‌برداری از نظر مقدار معین باشد، مثلاً (از باب مثال) تا سطح یک میلیارد عواید مال احداث‌کننده باشد، صحیح است ولی اگر مقدار عواید حاصل از آن معین نباشد ولی زمان

سؤال (۲): آیا در قرارداد جعاله مذکور می‌توان جعل را در قالب عواید حاصل از بهره‌برداری از آزادراه در مدت معین تعیین نمود؟
معین شود که مثلاً عواید دو ساله مال احداث‌کننده باشد، همان‌طوری که در جواب سؤال قبلی توضیح داده شد، جعاله صحیح نیست.
آیت‌الله مکارم‌شیرازی: در قالب جعاله و بعضی از عقود دیگر می‌توان اینکار را انجام داد.
آیت‌الله محقق کابلی: اگر درآمد معین باشد چنین قرارداد مشکل ندارد.
آیت‌الله صافی: چنانچه با تعیین مبلغ عوارض باشد بهتر است، هرچند بدون تعیین ولی با تعیین مدت استفاده از منافع هم صحیح خواهد بود و مجهول نیست.
آیت‌الله سیستانی: اشکال ندارد.
آیت‌الله شاهرودی: آری.

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۴): فتاوی‌ مراجع تقلید عظام در خصوص امکان تعهد و تضمین دولت

سؤال (۳): با توجه به اینکه عواید طرح تقریبی می‌باشد و احتمال عدم تحقق آن به میزان از پیش تعیین شده وجود دارد. آیا دولت می‌تواند به منظور تشویق سازنده و ایجاد اطمینان برای وی، پرداخت حداقلی از آن را تعهد و تضمین نماید؟
آیت‌الله خامنه‌ای: تعیین مبلغ، خواه با ملاحظه تورم و یا با مصالحه، در قرارداد باید معین و قطعی شده باشد.
آیت‌الله فاضل‌لنکرانی: همان‌طوری که در جواب سؤال قبلی توضیح داده شد، اگر مزد جعاله از اول معین نشود جعاله صحیح نیست. بلی اگر دولت یک میزان مشخص برای آن معین کند و بگوید یک میلیارد مزد احداث بزرگراه باشد که از عواید حاصل از آن بردارید و چنانچه مثلاً تا دو سال این مقدار عواید نداشته باشد، بقیه را دولت از خزانه عمومی پرداخت می‌کند، اشکال ندارد. اما اگر مبلغ مشخص نشود جعاله صحیح نیست و احداث‌کننده بعداً از احداث بزرگراه، اجرت‌المثل آن را با تشخیص کارشناسان، مستحق می‌شود.
آیت‌الله مکارم‌شیرازی: لازم است مبلغی را معین کنند و اضافه بر آن را به عنوان تشویق در ضمن عقد شرط کنند.
آیت‌الله محقق کابلی: اگر حاصلات معین نباشد ولی دولت آن مبلغ را تضمین کند در این صورت هم قرارداد اشکال ندارد.
آیت‌الله صافی: با رضایت عامل جعاله مانعی ندارد.
آیت‌الله سیستانی: به نحو جعاله اشکال ندارد.

سؤال (۳): با توجه به اینکه عواید طرح تقریبی می‌باشد و احتمال عدم تحقق آن به میزان از پیش تعیین شده وجود دارد. آیا دولت می‌تواند به منظور تشویق سازنده و ایجاد اطمینان برای وی، پرداخت حداقلی از آن را تعهد و تضمین نماید؟
آیت‌الله شاهرودی: آری.

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۵): فتاوی مراجع تقلید عظام در خصوص تعیین مبلغ جعل به شکل مصون از تورم

سؤال (۴): آیا مبلغ جعل یا حداقل تعهدشده را می‌توان بر مبنای معیاری نظیر تورم (نرخ سپرده بانکی + عدد ثابت) تعیین نمود؟
آیت‌الله خامنه‌ای: تعیین مبلغ، خواه با ملاحظه تورم و یا با مصالحه، در قرارداد باید معین و قطعی شده باشد.
آیت‌الله فاضل لنکرانی: تعیین مبلغ جعل بر مبنای معیاری نظیر تورم صحیح نیست، بلکه در وقت قرارداد باید مبلغ جعل به صورت مشخص معین گردد که در سؤالات دیگری شما توضیح لازم داده شد.
آیت‌الله مکارم شیرازی: مبلغ ثابت را تعیین کرده و به عنوان شرط ضمن العقد مبلغ تورم را هم اضافه کنند.
آیت‌الله محقق کابلی: اشکال ندارد، نسبت به قیمت اجناس مانند گندم، آرد و...
آیت‌الله صافی: تعیین جعل بر مبنای تورم، ظاهراً مجهول می‌شود.
آیت‌الله سیستانی: جعل را می‌توان به نحو درصدی از عواید تعیین کرد.
آیت‌الله شاهرودی: آری

منبع: یافته‌های تحقیق

فتاوی مذکور حسب مورد به سمع و نظر کمیته فقهی سازمان رسید و ایشان با تأکید بر معین بودن حق بهره‌برداری در سال‌های مشخص و نامعین بودن منافع بهره‌برداری در سال‌های مشخص، موارد پیشنهادی را ملاحظه نمودند. با توجه به نظر کمیته تخصصی فقهی ۲ سؤال از ۱۶ سؤال پرسشنامه فقهی به دلایل ذیل حذف شد. پاسخ خبرگان به هر یک از پرسش‌ها طی جداول صفحات آتی خلاصه شده است:

۱. امکان تعیین بخشی از مبلغ اوراق برای تأمین مالی دولت و بخشی برای تأمین مالی شرکت حذف شد. با توجه به اینکه می‌توان بعد از صرف آورده دولت در طرح، اوراق جعاله را معادل مبلغ باقیمانده جهت تکمیل ساخت دارایی منتشر نمود. همچنین به منظور تبدیل طرح‌های غیر سودآور به طرح‌های سودآور، دولت می‌تواند پرداخت سود اوراق و تمام یا بخشی از اصل اوراق را تعهد نماید.

۲. موضوع تأمین حداقل سود انتظاری در اوراق از طریق قرار دادن حق اختیار فروش به صورت شرط ضمن قرارداد حذف شد. با توجه به اینکه دولت و شخص ثالث می تواند تعیین و پرداخت حداقلی از سود را با صاحبان اوراق مصالحه نماید.

جدول (۶): نظرات خبرگان در مورد جعاله بودن مدل

سؤال (۱): آیا مدل ارائه شده از مصادیق جعاله است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۸	بلی	-
جمع بندی نظرات		مدل ارائه شده از مصادیق جعاله است.

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۷): نظرات خبرگان در مورد رعایت ضوابط جعاله در مدل

سؤال (۲): آیا در مدل ارائه شده، ضوابط جعاله رعایت شده است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۷	بلی	-
۸	بلی	البته به کسانی که تأمین مالی می کنند، باید توجه داده شود که آنها جزئی از نهاد واسط و طرف قرارداد جعاله اند. لذا به هر دلیل اگر جعاله به اتمام نرسید، باید به عنوان طرف جعاله به مسئولیت های خود عمل کنند و تصور نشود که آنها به نهاد واسط قرض داده اند با بهره ۲۰ درصد که علی ای حال باید به آنها پرداخت شود.
جمع بندی نظرات		ضوابط جعاله رعایت شده است. کمیته تخصصی فقهی سازمان بر عدم مسئولیت فنی نهاد واسط (به نمایندگی از دارندگان اوراق) و مسئولیت کامل شرکت طرف قرارداد، برای احداث و بهره برداری از طرح تأکید نمود.

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۸): نظرات خبرگان در مورد ربوی بودن یا نبودن مدل

سؤال (۳): آیا مدل ارائه شده ربوی است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۵ و ۷	خیر	-
۶	خیر	اگر صوری نباشد، خیر.

سؤال (۳): آیا مدل ارائه شده ربوی است؟		
با توضیحات فوق ربوی نیست.	خیر	۸
مدل ارائه شده ربوی نمی‌باشد.	جمع‌بندی نظرات	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۹): نظرات خبرگان در مورد غرری بودن یا نبودن مدل

سؤال (۴): آیا مدل ارائه شده غرری است؟		
شرح پاسخ	پاسخ	خبره
	-	۱ الی ۷ خیر
در صورتی که نهاد واسط بخواهد بهره‌برداری کند باید مقدار درآمدش طی سالیان، همان مبلغ مشخص در جعاله و معین باشد والا غرر می‌شود.	خیر	۸
مدل ارائه شده غرری نمی‌باشد.	جمع‌بندی نظرات	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۰): نظرات خبرگان در مورد مصداق اکل مال به باطل در مدل

سؤال (۵): آیا مدل ارائه شده، مصداق اکل مال به باطل است؟		
شرح پاسخ	پاسخ	خبره
	-	۱ الی ۵ خیر
اگر جهت فرار از ربا نباشد، خیر.	خیر	۶
	-	۷ و ۸ خیر
مدل ارائه شده مصداق اکل مال به باطل نمی‌باشد.	جمع‌بندی نظرات	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۱): نظرات خبرگان در مورد رعایت قاعده لاضرر و لاضرار

سؤال (۶): آیا قاعده لاضرر و لاضرار در مدل ارائه شده، رعایت شده است؟		
شرح پاسخ	پاسخ	خبره
	-	۱ الی ۸ بلی

سؤال (۶): آیا قاعده لاضرر و لاضرار در مدل ارائه شده، رعایت شده است؟	
جمع بندی نظرات	قاعده لاضرر و لاضرار در مدل ارائه شده، رعایت شده است.

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۱۲): نظرات خبرگان در مورد استفاده از اوراق برای تأمین مالی دارایی نیمه ساخته

سؤال (۷): آیا مدل ارائه شده برای جعاله را می توان جهت تکمیل ساخت دارایی نیمه تمام (با فرض تعدیل مبلغ جعل متناسب با مخارج مورد نیاز جهت تکمیل احداث)، به کار برد؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۷	بلی	-
۸	بلی	تکمیل بنای نیمه ساخته هم با جعاله امکان پذیر است و چون قرارداد جدیدی است با قیمت روز محاسبه می شود و نیازی به تعدیل ندارد. قرارداد جعاله را نمی شود تعدیل کرد مگر اینکه ابطال شود و قرارداد جدیدی منعقد شود.
جمع بندی نظرات		مدل ارائه شده برای جعاله را می توان جهت تکمیل ساخت دارایی نیمه تمام به کار برد.

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۱۳): نظرات خبرگان در مورد امکان پرداخت بخشی از جعل در زمان احداث به شکل پیش پرداخت

سؤال (۸): آیا پرداخت بخشی از جعل در زمان احداث به شکل پیش پرداخت امکان پذیر است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۳ و ۵ الی ۸	بلی	-
۴	بلی	با توافق امکان پذیر است.

شرط پیش پرداخت یا پرداخت بخشی از جعل به‌عنوان علی‌الحساب در دوره احداث مانعی ندارد (کمیته فقهی: عامل می‌تواند ضمن عقد شرط کند که جعل یا درصدی از آن را اول می‌گیرد ولی مالک نمی‌شود مگر اینکه قرض باشد یا اجازه داده باشد. در هر صورت عدم استحقاق جعل به‌واسطه عدم انجام عمل تا آن لحظه، مانع از صحت پیش‌پرداخت نیست.	جمع‌بندی نظرات
---	----------------

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۴): نظرات خبرگان در مورد امکان فروش اوراق در عرضه اولیه به کسر یا صرف

سؤال (۹): آیا فروش اوراق در عرضه اولیه به کسر یا صرف (کمتر یا بیشتر از ارزش اسمی) امکان‌پذیر است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱، ۳ و ۵	بلی	-
۲	بلی	در قالب قرارداد تکمیلی مصالحه اشکالی ندارد.
۴	بلی	به شرط درج در قرارداد، به نحوی که قرارداد مبهم و غرری نشود، صحیح است.
۶	بلی	شرعاً امکان‌پذیر است اما نباید مخالف الزامات قانونی باشد.
۷	بلی	مازاد مال دارندگان اوراق است ولی کسری می‌تواند از طرف پیمانکار جبران شود.
۸	خیر	در بازار اولیه اگر اتفاق بیفتد، شبه ربوی پیدا می‌کند. در بازار ثانویه بلااشکال است.
جمع‌بندی نظرات		با در نظر گرفتن نظر مساعد کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار، فروش اوراق در عرضه اولیه به کسر یا صرف (کمتر یا بیشتر از ارزش اسمی) امکان‌پذیر است.

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۵): نظرات خبرگان در مورد امکان پرداخت سود به دارندگان اوراق به صورت داوطلبانه از طرف دولت

سؤال (۱۰): آیا در مدل ارائه شده، دولت می تواند به منظور اعمال سیاست های تشویقی، داوطلبانه سود اوراق را (حداقل سود انتظاری تعهدشده) به دارندگان اوراق پرداخت نماید؟	پاسخ	خبره
شرح پاسخ	-	۱ الی ۵ و ۷
در صورتی که عرفاً غرری نباشد، بلی. از باب هبه امکان پذیر است، اما از باب جعاله باید استفتا گردد.	بلی	۶
دولت در قرارداد جعاله کل مبلغ ۹۰ میلیارد تومان را می پردازد، پس این سؤال بی مورد است.	-	۸
دولت می تواند به منظور اعمال سیاست های تشویقی، داوطلبانه سود اوراق را به دارندگان اوراق پرداخت نماید.		جمع بندی نظرات

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۱۶): نظرات خبرگان در مورد امکان تعیین سود اوراق بر مبنای معیاری نظیر نرخ سپرده بانکی به علاوه عدد ثابت

سؤال (۱۱): آیا حداقل سود انتظاری تعهدشده در اوراق را می توان بر مبنای معیاری نظیر تورم (نرخ سپرده بانکی + عدد ثابت) تعریف نمود؟	پاسخ	خبره
شرح پاسخ	-	۱ الی ۵ و ۷
اگر غرری نشود عرفاً.	بلی	۶
اینجا سود انتظاری معنی ندارد، سود قطعی است که در جعاله آمده است.	خیر	۸
باعنایت به نظر کمیته تخصصی فقهی سازمان، از مدل حذف شد.		جمع بندی نظرات

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۱۷): نظرات خبرگان در مورد امکان تعهد شرکت طرف قرارداد یا شخص ثالث به پرداخت سود اوراق

سؤال (۱۷): آیا تعهد شرکت طرف قرارداد یا شخص ثالث به پرداخت حداقل سود انتظاری در اوراق در فرض عدم تحقق سود موردانتظار، به صورت شرط ضمن عقد صحیح است؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ و ۴ الی ۷	بلی	-
۲	بلی	از آنجایی که این مبلغ به عنوان بخشی از جعل محسوب می شود اشکالی ندارد.
۸	خیر	اینجا مشارکت نیست که سود موردانتظار داشته باشیم، این گونه شروط ضمن عقد منجر به ظاهرسازی می شود.
جمع بندی نظرات		با توجه به نظر مساعد کمیته فقهی، تعهد شرکت طرف قرارداد یا شخص ثالث به پرداخت حداقل سود انتظاری در اوراق در فرض عدم تحقق سود موردانتظار، به صورت شرط ضمن عقد صحیح است.

منبع: یافته های تحقیق

جدول (۱۸): نظرات خبرگان در مورد امکان تعهد شرکت طرف قرارداد یا شخص ثالث به پرداخت سود اوراق

سؤال (۱۸): در صورت تعهد شرکت طرف قرارداد (متعهد احداث طرح) یا شخص ثالث به پرداخت حداقل سود انتظاری در اوراق در فرض عدم تحقق سود موردانتظار، آیا وی می تواند این تعهد را در ازای دریافت فزونی سود محقق شده نسبت به حداقل سود تعهد شده انجام دهد؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۳	بلی	-
۴	بلی	در صورت صلح در قرارداد صحیح است.
۵ الی ۷	بلی	-
۸	-	عدم تحقق بی معنی است چون قرارداد قطعی است و دولت تعهد کل پرداخت را نموده است. اگر هم بناست، مبلغ از طریق بهره برداری پرداخت شود، باید

سؤال (۱۳): در صورت تعهد شرکت طرف قرارداد (متعهد احداث طرح) یا شخص ثالث به پرداخت حداقل سود انتظاری در اوراق در فرض عدم تحقق سود موردانتظار، آیا وی می‌تواند این تعهد را در ازای دریافت فزونی سود محقق شده نسبت به حداقل سود تعهدشده انجام دهد؟		
سنوات را تا آنجا که مبلغ تأمین شود، افزایش داد و یا دولت مابه‌التفاوت را پرداخت کند.		
جمع‌بندی نظرات	باعنایت به نظر کمیته تخصصی فقهی سازمان، از مدل حذف شد.	

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۱۹): نظرات خبرگان در مورد امکان تعیین و پرداخت حداقل و حداکثری از سود توسط دولت از طریق صلح

سؤال (۱۴): آیا دولت می‌تواند تعیین و پرداخت حداقل و حداکثری از سود را برای اوراق با صاحبان اوراق مصالحه نماید؟		
خبره	پاسخ	شرح پاسخ
۱ الی ۶ و ۷	بلی	-
۶	بلی	با رعایت لامصالحه فی الربا، بلی.
۸	-	اینها با روح جعاله منافات دارد و ما را به صوری‌کاری می‌کشاند.
جمع‌بندی نظرات	باعنایت به نظر کمیته تخصصی فقهی سازمان، از مدل حذف شد.	

منبع: یافته‌های تحقیق

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ذکر شد، با توجه به کسری بودجه دولت و تنگنای سیستم بانکی، استفاده از ظرفیت بخش خصوصی از طریق بازار سرمایه می‌تواند گزینه مناسبی برای تأمین مالی زیرساخت باشد. در بهره‌برداری از ظرفیت‌های بازار سرمایه، وجود ابزارهای مالی اسلامی ضروری است. در مقاله حاضر به منظور طراحی ابزار مالی اسلامی مناسب، در ابتدا تأمین مالی پروژه‌محور و تأمین مالی اسلامی تعریف شد. سپس درخصوص مهندسی مالی اسلامی، سه استراتژی تقلید، تغییر و پاسخ به نیاز مطرح شد. در راستای

استراتژی سوم، به منظور تشخیص نیازها و محدودیت‌ها، در کنار برگزاری جلسات با دست‌اندرکاران طرح‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، قوانین و مقررات و سایر اسناد مربوطه مرور شد. بعد از آن مبانی انتخاب عقد جعاله به عنوان عقد مبنای اوراق بررسی شد و براساس آن اوراق جعاله تعریف و مدل‌های عملیاتی آن ارائه گردید که برای حصول اطمینان از صحت آن پرسشنامه‌ای تهیه شد. بر مبنای پرسشنامه مذکور نظرسنجی از خبرگان با تکمیل پرسشنامه، مصاحبه و برگزاری جلسه انجام شد. نتایج حاصل براساس تحلیل مضمون و مقایسه پاسخ‌ها با تأکید بر نظر کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار بدین ترتیب جمع‌بندی گردید:

۱. اوراق جعاله نشان‌دهنده مالکیت مشاع دارندگان آن در کلیه حقوق حاصل از قرارداد جعاله برای نهاد واسط (به وکالت از صاحبان اوراق) می‌باشد.
۲. جعل می‌تواند در قالب مبلغی معین یا حق بهره‌برداری از طرح برای مدت معین یا ترکیبی از این دو باشد.
۳. جعل اوراق جعاله شامل اصل سرمایه، سود اوراق و کارمزد بهره‌بردار باشد.
۴. اگر جعل در قالب حق بهره‌برداری تعریف شده و عواید حاصل از بهره‌برداری در مدت معین کمتر از مبلغ اصل و سود اوراق و کارمزد بهره‌برداری باشد، دولت (بانی) می‌تواند با شرط ضمن عقد، پرداخت مابه‌التفاوت را مصالحه نماید.
۵. اتحاد شرکت سازنده و شرکت بهره‌بردار بلامانع است.
۶. انتشار اوراق جعاله جهت تکمیل طرح‌های نیمه‌تمام صحیح است.
۷. شرط پیش‌پرداخت (پرداخت بخشی از جعل در دوره احداث) مانعی ندارد.
۸. فروش اوراق جعاله در عرضه اولیه به کسر یا صرف مشکل فقهی ندارد و شرکت واسط می‌تواند به وکالت از طرف صاحبان اوراق، با بانی مصالحه کند که در فروش اوراق در عرضه اولیه، اگر مازادی داشت بانی مبلغ مازاد را تملک نماید و اگر کسری داشت بانی مبلغ کسری را از اموال خودش جبران کند.
۹. اگر جعل، حق بهره‌برداری از پروژه برای مدت معین باشد، دولت یا شخص ثالث می‌تواند به منظور اعمال سیاست‌های تشویقی، داوطلبانه اصل و سود اوراق یا بخشی از آن را در قالب قرارداد صلح به دارندگان اوراق تعهد کند.

۱۰. طرح در هر مرحله از احداث یا بهره‌برداری در تملک دولت خواهد بود، مگر آنکه خلاف آن در قرارداد ذکر شود.
۱۱. قرارداد بین نهاد واسط و شرکت سازنده می‌تواند در قالب قراردادهای جعاله، اجاره یا استصناع باشد، کما اینکه قرارداد بین نهاد واسط و شرکت بهره‌بردار می‌تواند در قالب قراردادهای جعاله، اجاره یا وکالت باشد.
۱۲. اوراق جعاله می‌تواند توسط نهادهای عمومی نیز منتشر شود.

یادداشت‌ها

۱. Build-Transfer-Lease در اینجا سرمایه‌گذار به اشخاص حقیقی یا حقوقی غیردولتی اعم از داخلی، خارجی و یا ترکیبی از داخلی و خارجی که به صورت انفرادی یا در قالب کنسرسیوم طرف قرارداد واگذاری با سرمایه‌پذیر است، اتلاق می‌گردد.

2. Build-Operate-Transfer
3. Imitation
4. Mutation
5. Satisfaction
6. MRCB Southern Link Berhad
7. Eastern Dispersal Link
8. Senai-Desaru Expressway Bhd
9. Projek Lebuhraya Utara-Selatan Berhad
10. Build, Own & Operate
11. Build, Lease, Operate & Transfer

قراردادهای BOT و BLOT در تحقیق مذکور بدین ترتیب تعریف شده‌اند: در قرارداد BLOT، بخش خصوصی وارد امضای قرارداد با بخش دولتی می‌شود و طبق این قرارداد، بخش خصوصی متعهد می‌شود پروژه خاصی را بسازد و یا آن را توسعه دهد. دولت نیز متعهد می‌شود بعد از انجام کار توسط بخش خصوصی، آن پروژه را به رقم مشخص اجاره کند. مبلغ اجاره‌بهای پروژه در ابتدای قرارداد مشخص می‌گردد. قرارداد BLOT در بسیاری از ارکان مشابه قرارداد BOT است. تفاوت مهم این دو قرارداد در این است که در قرارداد BOT بهره‌برداری از پروژه توسط بخش خصوصی صورت می‌گیرد و بخش خصوصی با دریافت درآمد از محل بهره‌برداری هزینه خود را پوشش می‌دهد. در حالی که در روش BLOT، بخش

خصوصی مستقیماً از پروژه بهره‌برداری نمی‌کند، بلکه طبق توافق اولیه صورت گرفته آن را به دولت اجاره می‌دهد و دولت نیز با پرداخت اجاره‌بها، هزینه بخش خصوصی در توسعه پروژه را پوشش می‌دهد. در حالی که در روش BOT، سرمایه‌گذاران و حامیان مالی طرح معمولاً ریسک زیادی را متقبل می‌شوند، روش BLOT ریسک بسیار کمتری را به همراه دارد (پیره، ۱۳۸۸). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود قراردادهای BOT و BLOT موضوع تحقیق مذکور با قراردادهای BOT و BTL موضوع تحقیق حاضر یکی هستند.

۱۲. جهت ساده‌سازی مدل، به طرفین قرارداد اصلی اکتفا شده و ارکانی که در عقد اصلی طرف قرارداد نبوده و با شرط ضمن عقد یا سایر قراردادهای مربوطه وارد پروسه می‌شوند از جمله امین، ضامن، متعهد پذیرهنویسی و بازارگردان در مدل درج نشده‌اند.

13. Theme

14. Comparative Analysis

۱۵. بدون احتساب پژوهشگر، پیش جلسه کمیته فقهی با حضور ۲ نفر و چهار جلسه کمیته فقهی سازمان بورس با حضور اعضای فقهی و اقتصادی کمیته و برخی از اعضای هیأت مدیره و معاونین و مدیران سازمان بورس و اوراق بهادار به ترتیب با تعداد ۱۲، ۹، ۶ و ۱۱ نفر برگزار شد.

کتابنامه

- اسلامی، یحیی (۱۳۸۵). *راهکارهای مدیریت خصوصی‌سازی بزرگراه‌های ایران* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه صنعتی امیرکبیر (پلی تکنیک)، تهران، ایران.
- امامی، سیدحسین (۱۳۴۰). *حقوق مدنی* (جلد ۶). تهران: اسلامیه.
- پیره، مجید (۱۳۸۸). *امکان‌سنجی اجرای سیاست‌های BOT و BLOT با موازین فقه شیعه* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.
- ترکان، اکبر، و شهبازی، میثم (۱۳۸۹). *بررسی چگونگی جلب مشارکت بخش خصوصی در توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای؛ مسائل و راهکارها*. فصلنامه راهبرد، ۱۹(۵۷)، ۲۴۵-۲۷۶.

- شهید ثانی (۱۳۸۸)، فقه ۳، شرح لمعه دمشقیه (عباس زراعت، مترجم). تهران: مؤسسه فرهنگی هنری دانش‌پذیر.
- صفاکیش کاشانی، حبیب‌اله (۱۳۹۱). ماهیت و آثار اوراق پیشنهادی جعاله در حقوق ایران و فقه امامیه (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی ابوالحسن، شیخ‌زاده‌محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین؛ روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. *دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)*، ۵(۱۰)، ۱۵۱-۱۹۸.
- عسکری، محمدمهدی، و محمدی، مهدی (۱۳۹۲). تحلیل مقایسه‌ای الگوهای تکافل و آسیب‌شناسی آنها از منظر ذی‌نفعان. *دوفصلنامه تحقیقات مالی اسلامی*، ۳(۱)، ۱۵۳-۱۸۴.
- علی‌پور، مسعود (۱۳۹۴). سود و زیان بلندپروازی‌های چین برای اقتصاد آسیا و جهان؛ از بانک توسعه زیرساخت‌های آسیا تا احیای جاده ابریشم. *اقتصاد نیوز*، کدخبر: ۱۲۰۹۱۰.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). *اعمال حقوقی قرارداد- ایتاع*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کمیجانی، اکبر، و نظری‌پور، محمدنقی (۱۳۸۷). چگونگی کاربرد عقد استصناع در قانون عملیات بانکی بدون ربا. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۸(۳۰)، ۶۹-۹۸.
- موسوی‌خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۰). *تحریرالوسیله (موسوی‌همدانی، مترجم)*. قم: دارالعلم.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۳). تبیین فقهی بانکداری بدون ربا (مدل ایران و اردن). *فصلنامه فقه و حقوق*، ۱(۲)، ۳۲-۵۸.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۶- الف). *ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۸۶- ب). *فرهنگ اصطلاحات فقهی و حقوقی معاملات*. تهران: پژوهشگاه پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- موسویان، سیدعباس؛ کاوند، مجتبی؛ و اسماعیلی، حمیدرضا (۱۳۸۸). اوراق بهادار جعاله ابزارهای کارآمد برای توسعه صنعت گردشگری. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۸(۳۲)، ۱۴۱-۱۷۰.

موسویان، سیدعباس، و خوانساری، رسول (۱۳۹۵). اجتهاد چندمرحله‌ای روش پژوهش استنباط مسائل فقه اقتصادی. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱۶(۶۳)، ۵-۳۷.

میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۰). جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام و الگوی مناسب آن. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۱(۲)، ۵۵-۷۷.

- Abbas, S. (2015). *Islamic Financial Engineering: a Critical Investigation into Product Development Process in the Islamic Financial Industry* (Doctoral Dissertation, Durham University).
- Al Suwailem, S. (2007). Financial Engineering: An Islamic Perspective. *Journal Fakultas Hukum UII*, 9(1).
- Bendjilal, B. (2004). *The Ja'Ala Contract and Its Applicability to The Mining Sector* (No. 207). The Islamic Research and Teaching Institute.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Esty, B. C., & Matysiak, G. A. (2004). *Modern Project Finance: A Casebook*. New York, NY: Wiley, 23-37.
- IFSB, IOSCo & SCM Roundtable (2013). Disclosure Requirements for Islamic Capital Market Products, Published by Islamic Financial Services Board in Malaysia, International Organization of Securities Commissions in Spain and Securities Commission Malaysia
- Islamic Financial Services Board. (2014). *Islamic Financial Services Industry Stability Report*, Malaysia.
- Grigg, N. S. (2010). *Infrastructure Finance: the Business of Infrastructure for a Sustainable Future*, 536.
- Malaysia's International Islamic Financial Center. (2013). *Infrastructure Financing: Sukuk as Viable Alternative*, Publication: Bank Negara, Malaysia.
- Mohsin, M. I., Dafterdar, H., Cizakca, M., Alhabshi, S. O., Razak, S. H. A., Sadr, S. K., & Obaidullah, M. (2016). *Financing the Development of Old Waqf Properties*. New York: Palgrave Macmillan.
- Reuters, A. (2012). Malaysian toll Expressway Firm to Sell \$9.7 Bln Sukuk (UPDATE 2), USA.
- Rowe, G., & Wright, G. (1999). The Delphi Technique as a Forecasting Tool: Issues and Analysis. *International Journal of Forecasting*, 15(4), 353-375.
- Securities Commission Malaysia Document Management System (2010). Issuance Information of Corporate Bonds Approved by/lodged with the SC.
- Stewart, D. W., & Shamdasani, P. N. (2014). *Focus Groups: Theory and Practice* (Vol. 20). Sage Publications.
- World Economic Forum (2015). *The Global Competitiveness Report 2015-2016*